DOI: 10.11649/sm.2154

Slavia Meridionalis 20, 2020
Article No.: 2154

Citation:
Богомилова, Н. (2020). Религията в теоретичното поле на съвременните балкански изследователи (контекстът на разпадането на бивша Югославия). *Slavia Meridionalis*, *20*, Article 2154. https://doi.org/10.11649/sm.2154

Bogomilova, N. (2020). Religiiata v teoretichnoto pole na sŭvremennite balkanski izsledovateli (kontekstŭt na razpadaneto na bivsha IUgoslaviia). *Slavia Meridionalis*, *20*, Article 2154. https://doi.org/10.11649/sm.2154

Нонка Богомилова
Институт по философия и социология
Българска академия на науките
https://orcid.org/0000-0001-7808-5575

Религията в теоретичното поле на съвременните балкански изследователи (контекстът на разпадането на бивша Югославия)

Щрихи към изследванията на религията в страните от бивша Югославия. Регионална специфика и социален контекст

Балканските страни, образували се след разпадането на бивша Югославия, преживяха драматични социални процеси и промени, които разбираемо се отразиха върху статуса на религията в обществото и върху нейните изследвания: интересът към религията както на техните граждани, така и на изследователите ѝ нарасна забележимо в навечерието на гражданската война, но продължава като тенденция и след нея (Kuburić & Borović, 2009).

This work was supported by the Bulgarian Academy of Sciences.
Competing interests: no competing interests have been declared.
Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.

Избраният в изследването информативно-фактологичен подход към тези процеси, очертани с едри щрихи, се определя от широкия културен кръг, с който то оперира и от продължителния времеви период, за който се отнася конструираната панорамна визия. Деликатният (в социалнопсихологически смисъл) характер на много от проблемите и темите, които са представени в него, налага използване предимно на саморефлексивни, тоест на вътрешни за този културен кръг авторски интерпретации и преценки.

За прехода на тези страни от секуларизъм и атеизъм към завръщане на религията в някои форми на публичната сцена са показателни дори само заглавията на две от знаковите публикации на известния сръбски социолог на религията, професора от Техническия университет в Ниш Драголюб Джорджевич: издадената през 1984 г. монография *Бягство от църквата* (*Beg od crkve*) по думите му изразява доминацията на секуларизационните процеси в Югославия като цяло. Публикувана десет години по-късно – през 1994 г. – друга известна студия на Джорджевич е включена в издаден от него сборник с противоположното заглавие – *Завръщане на свещеното?* (*Повратак светог?*), макар и предпазливо последвано от въпросителен знак. В годините на гражданската война в бивша Югославия (1991–1995) църквата се връща на публичната сцена, превзема сериозни територии в медиите, в училищата, има своята публична роля и по отношение на самата война. Този процес се интерпретира и в общобалкански контекст (Kuburić & Borović, 2009).

Известният хърватски изследовател на религията Синиша Зриншчак обяснява причините за този процес, обхванал всички страни от територията на бивша Югославия. Той посочва, че по време на разпадането на бивша Югославия религията е останала основен разпознаваем социален агент, символизиращ специфичните интереси на отделните нации (Zrinščak, 2013). Тази нейна роля е ясно изразена чрез нарастването на религиозната идентификация и почти пълното съвпадение на национална и религиозна идентичност в тези страни. Дълбинен концептуален анализ на тези процеси представя и известният хърватски социолог на религията Сърджан Върцан, който анализира религиозните трансформации в този период като отклик на социалната криза и на бурните сътресения на обществото като цяло (Vrcan, 1995).

Детайлна картина на тези социални и религиозни промени представя и монографията на Мирко Благоевич от 2005 г. *Религията и църквата*

в трансформациите на обществото (*Religija i Crkva u transformacijama društva*), посветена на три времеви и съдържателни равнища, описани от автора така: до средата на седемдесетте години на XX в. – период на атеизация на социалистическото общество; от средата на седемдесетте до края на осемдесетте години, когато се наблюдават признаци на неговата десекуларизация; от началото до края на деветдесетте години на XX и началото на XXI в., когато настъпва относително стабилна де-атеизация и десекуларизация на постсоциалистическото югославско общество (Blagojević, 2005, с. 9).

По-детайлното вглеждане в ситуацията на изследванията на религията в отделните страни показва сериозно разнообразие както по отношение на по-големия или по-малък интерес към тези изследвания, така и по отношение на присъствието им в научната и образователната система, на предпочитаните теми, на международните контакти и взаимообмена с изследователите от други страни. Тези различия се дължат на характера на развитието във всяка една от тези страни, на социалния им климат, на цялостната им по-голяма или по-малка отвореност към европейското и към световното изследователско пространство, към другите балкански и източноевропейски страни.

Обобщена панорамна и диференцирана картина на състоянието на изследванията на религията в страните от бивша Югославия обрисува Д. Джорджевич в сборника *Социологията на религията в бившите югославски републики* (*The Sociology of Religion in the Former Yugoslav Republics*), издаден през 2008 г. с негово съставителство. В него той предлага своя интерпретация на причините за различното състояние на изследванията на религията в отделните страни, свързвайки ги както с исторически фактори, така и със съвременното състояние на демократичните процеси в тях, с особеностите на вътрешната социално-политическа ситуация и др. Интересно е наблюдението му, че в бивша Югославия не е имало крайни форми на войнстващ атеизъм и преследване на религията, както в някои други комунистически страни, но след началото на демократичните промени се създава парадоксална ситуация – секуларизацията и атеизмът стават нежелани теми едновременно със завръщането на църквата на публичната сцена, с включването ѝ в политиката, с формите на отношението ѝ към войната и пр. (Đorđević, 2008b, с. 8).

Но независимо от различията, може да се направи изводът, че в дисциплинно отношение най-добре развита, институционализирана и орга-

низационно структурирана е социологията на религията (Đorđević, 2008b, с. 8–9). Причината е вероятно в това, че в самите тези страни и особено в Западна Европа през последните години сериозно нараства интересът към резултатите от емпиричните социологически проучвания. Към тях проявяват интерес вътрешни и външни образователни и политически структури, а редовните европейски изследвания на ценностите отвориха своите „врати“ и за някои от тези страни, за да получат резултати за съизмеримост относно процесите на секуларизация и десекуларизация в този интересен, динамичен регион.

Международна изследователска диаспора или балкански „аутизъм“

Отварянето за подобна международна научна комуникация по тези въпроси се реализира с различна скорост и интензитет в различните страни. Така например сръбската изследователка на религията Даниела Гаврилович посочва, че макар и преживяваща подем, сръбската социология на религията страда от своеобразен аутизъм, предизвикан от културната затвореност на страната, от силния национализъм тук. Сред различията в това отношение между отделните страни от територията на бивша Югославия тя посочва различните тематични предпочитания на отделните национални изследвания на религията. Така например в Хърватска, наред с емпиричните социологически проучвания, се появяват и ценни изследвания, които третират методологически въпроси на изследване на религията, разискват влиянието ѝ върху всекидневието и морала, докато в Сърбия и в Босна и Херцеговина проучванията все още са зависими, според думите ѝ, от травматичните последствия на войната и предимно „гонят духовете от миналото“. Причината според нея е в това, че докато Хърватска и Словения вече дълго време пребивават в период на социално-политическа стабилност и устойчивост, Сърбия и Босна все още преживяват турбулентни социални процеси (Gavrilović, 2008, с. 127–128).

Един от знаковите форуми, в чиято организационна и идейна история се оглеждат по интересен и достоверен начин процесите и тенденциите в изследването на религията в балканския културен ареал

в контекста на международната научна комуникация през последната четвърт на XX и средата на второто десетилетие на XXI в. е Междууниверситетският семинар „Бъдещето на религията“, провеждан редовно в Дубровник (1977–2016). В този форум балканските изследователи на религията имаха възможност да си сътрудничат и да диалогизират с едни от най-известните и авторитетни представители на западната теология и религиознание. Този международен семинар от 1977 г. е неизменна част в Академичната програма на Интер-университетския център в Дубровник и е един от няколкото семинара с най-продължителен академичен живот в тази програма, непрекъсвал дори по време на войната в бивша Югославия – през едни от най-бурните четири десетилетия на XX в. на Балканите, пък и в Европа и в света (Siebert, 2007; Siebert & Ott, 2016). В него през годините са участвали представители на повече от 20 страни – разбира се, предимно от бивша Югославия, но също и от Полша, Русия, Унгария, България, Дания, Канада, САЩ, Япония, Германия, Франция, Холандия, Италия, Израел, Гърция, Белгия, Швейцария. Участниците са не само от различни страни, но и от различни академични дисциплини (теология, философия, социология, психология, антропология, история на религията) и религии: ислям, юдаизъм, християнство, будизъм и др. (Siebert & Ott, 2016, с. 18). Първият от семинарите с българско участие през 1991 г. е и последният, разискващ теми от спокойната и висока теория; по-късно тя отстъпва място на друг дискурс, провокиран от реални и бурни социални процеси и сътресения.

Последното десетилетие на XX в. (1992–1999) е знаков период от живота на семинара, тъй като е тясно свързан с трансформациите и сътресенията, променили изцяло региона, в който се провежда той – територията на бивша Югославия и въобще Балканите, а и целия бивш „социалистически лагер“. В този период връзката между темите, дискусиите, духа на семинара и променящата се реалност става още едно проявление на социалната „загриженост“, заложена във фундамента на неговия теоретичен профил. В априлската сесия на 1991 г. – няколко месеца преди началото на мъчителния разпад на Югославия – темата на семинара не се нуждае от коментар: „Реконструкция на социализма или реставрация на национализма“; през „военната“ 1992 г. темата е „Към етика на персонална, национална и глобална отговорност“; през 1993 г., година на продължаващи бойни действия – „Краят на историята?“; през 1994 г. – „Ролята на религията в либералното демократично общество“; през 1995 г. – „Рели-

гиозното, етическото и юридическото отношение към войната и мира“; през 1996 г. – „Борбата между универсалистки и партикуларистки тенденции в обществото и религията“; през 1997 г. – „Миграцията на религията към профанното“ и т.н.

Участниците в семинара „Бъдещето на религията“ продължават да се събират редовно и неизменно да разискват тези проблеми дори на фона на всички възможни опасности, свързани с обсадата на Дубровник от страна на Югославската армия – продължаващите бомбени атаки и стрелба, прекъснатите транспортни връзки, разрушената изцяло след бомбардировка (на 6 декември 1991 г.) сграда на Интер-университетския център, построена през 1901 г. и приютявала семинара в продължение на петнадесет години. Двете библиотеки с 25 000 книги също са изгорели в пламъците. От книгите е останала шепа пепел. За жалост, семинарите не са помогнали да се избегнат войната, жертвите, разрушенията, да се спасят домовете на повече от 20 000 души само в този регион. Бездомният (вече) семинар се премества през следващите две години в подземието на хотел „Аржентина“: пълен с бежанци, в обсега на оръжията и обстрелван от разположената зад отсрещния хълм Югославска армия, контролираща и целия Которски залив.

В залите на изцяло новоизградения Интер-университетски център участниците в семинара се завръщат отново едва през април 1994 г. Проблемите на национализма и етноцентризма, на ролята на религията в тях, на податливостта на новите държавни образувания към тези тенденции – всички тези процеси, които се развиват пред очите им, са осмисляни, анализирани, разисквани в сесиите на Дубровнишки семинар. Неслучайно в този период много от най-активните участници в него публикуват най-зрелите си книги, посветени на тези проблеми и получили сериозен международен отзвук. Публикувани са и специални сборници, издадени от солидни международни издателства, които съдържат подбрани доклади (Ott, 2007, 2014; Reimer, 1992; Siebert & Ott, 2016).

На границата на двата века и до средата на второто десетилетие на новия, XXI в., настъпва нов етап в историята на семинара. Темите от този период естествено са белязани с очакванията и надеждите за нови позитивни развития и тенденции в интересуващата участниците сфера: 2000 г. – „Новият век: включването на Другия?“; 2003 г. – „Персонална автономия и универсална солидарност – помирение?“; 2006 г. – „От война към мир между цивилизациите“; 2009 г. – „Взаимоотношенията между вярващи

и невярващи граждани"; 2012 г. – „Религията и публичната сфера – социалната справедливост"; 2015 – „Към глобален етос"; 2016 г. – „Религията на бъдещето".

Без претенция за изчерпателност, сред открояващите се участници може да се посочат: трима професори от САЩ – Денис Янц (авторитетен теолог и историк на религията), Майкъл От (социолог на религията) и, разбира се, директора на семинара Рудолф Зиберт (католически теолог и философ); професор Готфрид Кюнцлен от Германия (авторитетен философ и социолог на религията); двама философи и социолози от бивша Югославия (понастоящем от Хърватска) – Мислав Кукоч и Никола Скледар; проф. Георгия Апостолопулу от Гърция – редовна участничка в първия етап от работата на семинара; проф. С. Върцан, известен югославски социолог на религията, също редовен участник до 1991 г., и др.

Сред големите авторитети в хуманитаристиката и теологията, участвали с доклади в работата на семинара са: германският философ и социолог Юрген Хабермас (1978 г., с доклад на тема „Коментар към критическата теория за религията"), швейцарският католически теолог Ханс Кюнг (1984 г., с доклади „Науката и проблемът за Бог" и „Теологични парадигми"), по-късно германският католически теолог Йохан Метц, през 1991 г. известният критически философ и теолог професор Йенс Глебе-Мюлер от университета в Копенхаген, по-късно авторитетният британски социолог на религията Брайън Уилсън и много други.

В лицето на международния семинар „Бъдещето на религията" в продължение на четиридесет години съществува една плодотворна изследователска „диаспора", в която балканските изследователи на религията обменят идеи със световния изследователски елит в областта на религиознанието и теологията. Интелектуалното влияние на тази „диаспора" и на множество други подобни форуми и научни контакти видимо или невидимо присъства в теоретичното поле и на съвременните балкански изследователи. Учени от този ареал (от Словения, Хърватска, България и др.), макар и не многобройни, присъстват със свои национални, регионални и методологически анализи в редица международни издания, посветени на процесите и тенденциите в религиозната ситуация в страните от Централна и Източна Европа: *Религиозни трансформации в посткомунистическите страни от Източна и Централна Европа* (Pollack et al., 1998); *Време и сакрално в постиндустриалните общества* (Nesti et al., 1997); *Нови религиозни феномени в Централна и Източна Европа* (Borowik

& Babiński, 1997); *Отношенията църква – държава в Централна и Източна Европа* (Borowik, 1999). През второто десетилетие на новия век тази тенденция продължава както в издания, посветени на теоретични проблеми и на актуални процеси в тези страни, като например *Религиозният опит в славянските култури и литератури в контекста на постсекуларната мисъл* (Sosnowska & Drzewiecka, 2018), така и в панорамни културно-исторически изследвания като *Лексикон на мигриращите идеи на славянските Балкани XVIII–XXI век* (Szwat-Gyłybowa et al., 2018).

Отскоро съществува и регионална асоциация за научно изследване на религията в Централна и Източна Европа – ISORECEA, която също провежда свои конференции на всеки две години и има свой печатен орган „Religion and Society in Central and Eastern Europe“. Активна публикационна дейност балканските изследователи развиват също в специално посветеното на религиозната ситуация в Източна Европа американско електронно списание „Occasional Papers on Religion in Eastern Europe“ и др.

Тези и редица други подобни издания, обединяващи интелектуалните усилия на изследователи на религията от Централна и Източна Европа превърнаха процесите в религиозната сфера в този регион от „черна кутия“ в близкото минало от гледна точка на западните изследователи в солидно поле за антропологични, философски, социологически, етноложки и други научни изследвания.

Следващото изложение не се ангажира с изчерпателно представяне на тези сложни процеси, тъй като целта му се отнася до специфичен тематичен и регионален аспект: разпадането на бивша Югославия, отразен предимно в социологията на религията на новообразувалите се страни.

Изследването на религията днес в Хърватска и Словения. Някои проблемни полета

Понастоящем във всяка една от получилите независимост бивши югославски републики както религиозната ситуация, така и изследванията върху нея имат свои особености и специфика, които показват балканското изследователско пространство като твърде разнообразно и хетерогенно, независимо от преобладаващата религия във всяка отделна страна (Bogomilova, 2015). Тази констатация може да бъде убедително

илюстрирана с ключовите различия в това отношение между двете балкански католически страни – Хърватска и Словения.

Според известния хърватски социолог на религията с широки международни контакти, доскорошен президент на авторитетната Международна асоциация по социология на религията (ISSR) – С. Зринщчак, изследванията на религията са сериозно разработвано научно поле, на което си сътрудничат учени от Хърватска, теолози, европейски изследователи. Особено предпочитаните теми са в сферата на отношенията религия – политика, религия – национална принадлежност, проблемите на религиозното обучение. Тясната връзка в някои от тези изследвания между хърватски социолози и католически теолози произтича от солидното място, което католическата църква има тук на публичната сцена, до степен някои автори да започнат да говорят за конфесионализация на научното изследване на религията – коренно различна тенденция в сравнение с процесите преди началото на гражданската война, които се свързват с ясно изразени секуларизационни тенденции (Zrinščak, 1999, с. 120–121).

През 80-те години на миналия век в Сплит е създаден Център за социално-религиозни изследвания, основан от известния в международен план изследовател на религията проф. С. Върцан. През 1991 г. е основан Институтът за приложни социални изследвания към Университета в Загреб с клон в Сплит. Списание „Društvena istraživanja" („Социални изследвания") публикува редовно статии по проблематика, свързана с изследването на религията.

Социологията на религията присъства във всички институти, свързани със социалните науки, и се преподава в социологическите департаменти на университетите. Сред авторитетните изследователи са: международно известният С. Върцан, Желько Мардесич, който работи в традицията на феноменологичния подход, Есад Симич, анализиращ въпросите на религията и войната, макар че според С. Зринщчак тази тема е оставена повече на политиците, отколкото на изследователите (Zrinščak, 2008, с. 34), и др. Все пак тази тематика е повлияла върху интереса на хърватските изследователи към религията като символна рамка за идентичността, свързана с националното и преплетена с политическата ориентация и интерес (Zrinščak, 2008, с. 36).

Анализирайки тези процеси, хърватският социолог на религията Невен Дувняк констатира, че идентификацията на нация с религия крие опасността от разделение на обществото, тъй като отхвърля, откъсва

от хърватската нация привържениците на други религии и нерелигиозните (Duvnjak, 1999, с. 334–335). Немалко изследователи се ангажират в своята работа с проучване на съществуващите днес междукултурни напрежения и констатират наличието на сериозни междуетнически и междуконфесионални дистанции в съвременното хърватско общество (Jerolimov, 2008, с. 202), които се поддържат и от учебниците по религиозно обучение, написани от католическа гледна точка (Marinović, 2008, с. 93). С. Зриншчак обръща внимание и на един парадоксален факт: в Хърватска за секуларизация говорят предимно теолозите, изразявайки опасения относно жизнеността на религията в един индивидуализиращ се свят, а за ревитализация на религията – социолозите.

В план на рекапитулация авторът прави извода, че въпреки интензивното развитие на социологията на религията в съвременна Хърватска, в нея отсъства оригиналният теоретичен принос в решаването на големите въпроси, които съвременната религиозна ситуация поставя; има много емпирични изследвания на религията, но няма релевантни задълбочени рефлексии върху тях. Обръщайки внимание също и на един доста характерен за научната комуникация „балкански синдром“, Зриншчак горчиво обобщава: „научихме се как да разговаряме със света, но не и помежду си“ (Zrinščak, 2008, с. 38).

Коренно различна е ситуацията в Словения. Там интересът на гражданите към католическата църква е доста ограничен, тя се ползва с относително ниско обществено доверие и няма сериозно присъствие на публичната сцена (Smrke, 1999, с. 321–323). В гражданските училища отсъства тяснопрофилирано религиозно обучение. В тази сфера се водят остри дебати между секуларно настроени граждански кръгове и католическата църква, като водеща е идеята за неутралност на образованието по отношение на религията (Kodelja, 2004, с. 54).

Тази различна ситуация тук има и своите исторически корени, свързани с позицията на католическата църква в ключови периоди от историята на страната, както и с нейното съвременно отношение към обществото, което някои изследователи наричат потребителско, консуматорско (Smrke, 1999, с. 321–323). Това положение мотивира и съответен профил на словенските изследвания на религията, като сред предпочитаните днес теми известните словенски религиоведи със силен международен авторитет Сергей Флере и Миран Лаврич поставят (и самите те разработват заедно с редица други свои колеги): критически анализ на връзката между

религията и политическата система; критика на някои привилегии, сред които доминацията на католическата църква и неравнопоставеността на другите вероизповедания; психологическата мотивация на вярващите; новите религиозни движения; гражданската религия. Сериозен интерес изследователите на религията проявяват също така към Новите религиозни движения и по-специално към Ню ейдж, докато на по-заден план са поставени въпросите на секуларизацията в словенското общество. Същото се отнася и за общотеоретичните проблеми на изследванията на религията, които се третират предимно в публикации на известния словенски изследовател Марко Кершеван (Flere & Lavrič, 2008, с. 22–24).

Социологията на религията в Сърбия. Теми и автори

Макар и с по-слаби международни контакти, сръбските изследвания на религията, и по-специално сръбската социология на религията, са силно развит клон на социологията в Сърбия. Това до голяма степен се дължи на активната изследователска и организационна дейност на проф. Д. Джорджевич, създател и дългогодишен президент на Югославското общество за научно изследване на религията, основоположник на Нишката изследователска школа в тази сфера, както и на проф. Зорица Кубурич, водеща Центъра за емпирични изследвания на религията към Университета в Нови Сад и главен редактор на списание „Religija i tolerancija“ („Религия и толерантност“). Своя сериозен принос дава също така и представителят на по-младото поколение изследователи проф. Мирко Благоевич, особено активен в емпиричните изследвания на религията и в дейностите на Форума за религиозни проблеми към Института по социални теории в Белград.

Тези авторитетни изследователи провеждат ежегодно международни конференции с последващо издаване на сборници по различни въпроси на религиознанието, които обединяват много автори от всички балкански страни, включително и от България. Последните, най-актуални издания от тази дълга поредица са посветени на теоретичните проблеми на вярата и разума – *Faith and Reason* (Milošević et al., 2016); на съвременните социални измерения на религията – *Religion in Contemporary Society* (Matić & Blagojević, 2017); на традиционната и нетрадиционната религиозност и др.

В периода 1993–2002 под ръководството на Д. Джорджевич, а от 2002 г. – на Драган Тодорович, са проведени петнадесет конференции, посветени на изследването на религията, чиито теми показват тясната връзка на тези изследвания със социалния контекст: „Религия, война, мир“ – 1994 г.; „Религия и развитие“ – 1995 г.; „Религия – църква – нация“ – 1996 г.; „Етно-религиозни отношения на Балканите“ – 1997 г.; „Вяра, организация и дейност на религиозните общности“ – 1998 г.; „Християнство, общество, политика“ – 1999 г.; „Две хилядолетия християнство на Балканите“ – 2000 г.; „Религиите на малцинствата“ – 2001 г.; „Културни и етнически идентичности в процеса на глобализация и регионализация на Балканите“ – 2002 г.; „Религиозната култура на ромите“ – 2003 г.; „Евангелизация, конверсия, прозелитизъм“ – 2004 г.; „Религия и глобализация“ – 2005 г.; „Протестантизмът на Балканите“ – 2006 г.; „Islamът на Балканите“ – 2007 г.; „Социологията на религията в бившите югославски републики“ – 2008 г. (Đorđević, 2008a, с. 103).

Конференциите обединяват участници от всички балкански страни, но също и от Австрия, Германия, Канада, Русия, САЩ, Холандия и др. Те помагат за възраждане на научната комуникация между изследователите от бившите югославски републики и от Балканите като цяло. Издаваните сборници от тези конференции подсилват ефекта от плодотворното научно общуване. Солидното списание „Теме“ („Теми“), чийто дългогодишен главен редактор беше проф. Джорджевич, посвещаваше редовно цели броеве или поне рубрики на проблемите, свързани с изследването на религията.

Своя сериозен принос към тях дава и другото солидно списание – „Religija i tolerancija“ („Религия и толерантност“), издавано от Центъра за емпирични изследвания на религията към Университета в Нови Сад. Списанието е основано през 2001 г. и негов главен редактор от създаването му до днес е проф. Зорица Кубурич (Kuburić, 2008, с. 116). Редица балкански страни имат свой представител в международните бордове на тези списания. Социологическите изследвания на религията присъстват също така и на страниците на списание „Sociološki pregled“ („Социологически преглед“), „Filozofija i Društvo“ („Философия и общество“) и на други издания в областта на социалните изследвания.

Характерните изследователски посоки в сръбската социология на религията са описани от Д. Джорджевич като: теоретико-експериментално изследване на православието и на Сръбската православна църква;

на класическата и народната религиозност; на традиционните и новите религиозни движения; политизацията на религиозно-клерикалния комплекс и демократизацията на религиозната сфера; религиозния живот на ромите; емпиричната картина на религиозността. Сред авторите, които анализират емпиричната картина на религиозността, са посочени Д. Джорджевич, Мирко Благоевич, Драгана Радиславлевич-Ципаризович, Драгомир Пантич и др., а в теоретичен план работят предимно Зорица Кубурич, Милан Вукоманович, Драган Кокович, най-авторитетният социолог на религията Джуро Шушнич и др. Редица други теми и автори имат също своето място в това богато изследователско поле (Blagojević, 2013; Ilić, 2005; Kuburić, 1999; Nikolić, 1997; Radić, 1998; Vukomanović, 2008b).

Формиралата се в конфликтния период структура на религиозността и особено наблюдаващият се религиозно-етнически синтез, изразяващ се в интензифициране на затвореното конфесионално съзнание, много автори анализират като удобен обект за влияние и управление от страна на политически и църковни среди. Редица съвременни сръбски изследователи отбелязват усилията на религиозно-църковни дейци за съживяване и модернизиране на мита за уникалност на Светосавското православие и за богоизбраност на лоялния към него сръбски етнос; за противопоставяне на Европейския човек на Светосавския човек-Бог, за световната мисия на сръбския народ като Христов избраник (Radić, 1998, с. 166). Същевременно в тези среди има и друго, проевропейско течение, позитивно настроено към Западната демокрация. В известната монография *Църква и общество* (*Црква и друштво*, 2000) един от неговите големи представители – сръбският православен теолог Радован Бигович – развива тезата, че политическият идеал, който ратува за единство между държавата, нацията и църквата, е утопия и националното губи днес битката с гражданското и интернационалното.

Тези разнородни позиции са своеобразно отражение на разнопосочните настроения сред определени кръгове в сръбското общество, които, независимо от демократизацията в последните години, хранят и сериозни резерви по отношение на присъединяването на Сърбия към Европа, пише Томас Бремер (Bremer, 2003, с. 423).

Между изследователи на религията и теолози се наблюдават и различни форми на сътрудничество в разискването на проблемите на съвременната религия, добър пример за което е сборникът *Конверсия*

и контекст (*Konverzija i Kontekst*) под съставителството на З. Кубурич и Сърджан Сремац (Kuburić & Sremac, 2009).

Авторитетният сръбски социолог на религията М. Благоевич обръща внимание на един силен клон на социологията на религията в Сърбия – емпиричните социологически проучвания. Според тях в първата половина на 70-те до 80-те години на XX в. е налична продължаваща секуларизация, но и нараснал интерес и декларирана принадлежност към религията, тоест десекуларизация. В края на 90-те години и началото на новия век авторът констатира стабилизиране на тази тенденция като религиозността не е вече само селски, но и градски и интелигентски феномен (Blagojević, 2008, с. 69).

Д. Джорджевич констатира, че в Р. Сърбия става възраждане на баналната, монотонната, конвенционалната религиозност, установено и от емпиричните социологически изследвания (Đorđević, 2008b, с. 10–12). Той споделя тезата на С. Върцан, че завръщането към сакралното днес в специфични форми не е резултат от криза на религията, а е проявление на религия на кризата. Този процес ще доведе според Джорджевич към преход от класически и конвенционални форми на религията към имплицитни, дифузни, популярни религиозни феномени. Впрочем, тези реализиращи се понастоящем развития са в унисон с процесите и тенденциите в религиозността, констатирани и разисквани не само в европейски, но и в световен план (Gumucio, 2002; 2004; Luckmann, 2003; Versteeg & Roeland, 2011).

С постепенното оставане назад във времето на тежките спомени от междуетническите и междурелигиозните конфликти изследователите все повече се обръщат към мирните измерения на всекидневната религиозност, с чието изследване активно се ангажира социологът Драгана Радиславлевич-Ципаризович.

Изследванията на религията в Босна и Херцеговина – „опасно минно поле“?

Изследванията на религията в Босна и Херцеговина не са така активни на публичната сцена, както при описаните по-горе национални научни традиции, но тук, поради три-конфесионалността на тази страна и съвпадението на религиозна с етническа идентичност, реализирало се след

войната, възникват редица ключови и дори съдбовни въпроси в тази изследователска област, които се разискват от известните религиоведи акад. Иван Цвиткович и Дино Абазович. Един от централните дебати тук е свързан с въпроса за светския характер на социологията на религията, който следва да бъде запазен от конфесионалните тенденции в нея, поставящи на преден план нормите на религиозния, а не на професионалния морал, пишат тези автори (Cvitković & Abazović, 2008, с. 45). Според тях другият дебатиран проблем – връзката на религията с нацията, всъщност не се занимава с религията, а с нейните национални, идентификационни функции, тоест с религиозни сурогати. Тук става въпрос за сакрализация на националното, а не за религия *per se*.

Цвиткович и Абазович илюстрират недостатъчно развитото равнище на изследванията на религията в Босна и Херцеговина с малкия брой на публикациите в тази сфера. В периода 1991–1997 са издадени шестдесет и две книги, интерпретиращи различни проблеми на религията, от които: тридесет по социология на религията; петнадесет по теология на отделните религии; четири по психология на религията; седем по история на религията; една по философия на религията. Най-голяма част от монографиите в сферата на социологията на религията са посветени на активно дебатирания въпрос за религиозното обучение. С цел формиране на широка култура в тази сфера в университетите са въведени курсове върху религиите в съвременния свят (Cvitković & Abazović, 2008, с. 48).

Авторите с тревога се питат дали религията и религиозните общности в Босна и Херцеговина не стават „минни полета", в които социолозите се страхуват да влязат – въпроси, които се разискват активно и от други изследователи, особено в контекста на образователната система (Alibašić, 2008; Krneta & Popov-Momčinović, 2007; Smajić, 2008; Vukoičić, 2012). Според тях въведеното конфесионално обучение в началния и средния курс на гражданските училища повдига редица въпроси: за противоречието между религиозното обяснение на света и научните теории, които се изучават в гражданското училище; за трудността преминалите през такова обучение ученици по време на студентството си да бъдат убеждавани в ценностите на научното изследване на религията в социологията на религията, философията, историята и т.н. Задачата на социолога на религията във висшите учебни заведения става трудна, защото студентите идват с креационистки представи, с идеята, че тяхната религия е най-добра и истинна, че няма морал без религия – нагласи, противоречащи на

научния социологически подход. Според изследванията религиозното обучение в училище провокира конфесионално самозатваряне и нетолерантност към другите религиозни общности, с тревога отбелязват известните изследователи от Босна и Херцеговина Цвиткович и Абазович (Cvitković & Abazović, 2008, с. 49). В конкретен контекст тези въпроси се разработват и от други автори (Krneta, 2005).

Авторите размишляват и върху някои, конюнктурни според тях, нагласи, идеологически поддържани в обществото: например днес на Запад намаляващият интерес към религията и религиозния морал се приема като резултат на секуларизацията, докато в тяхната страна се преценява като следствие на наложените в предходния период атеистични нагласи. Те поставят резонните въпроси дали това не са едни и същи процеси, макар и протичали в различни форми и дали третирането на религията като основа на националистичните идеологии днес не наподобява нейната инструментализация по време на комунистическия режим (Cvitković & Abazović, 2008, с. 46). Негативното отношение на теолозите към социологията на религията Цвиткович и Абазович свързват с факта, че социологията на религията интерпретира религията в нейното реално съществуване (притежаващо и „демоничен пласт“ по израза на Пол Тилих), докато теологията – като идеален модел.

Затова немалко изследователи на религията в региона днес поставят и активно разискват въпроси, свързани с ролята на религията в конфликтни ситуации: реактивна или про-активна, конфликтогенна или миротворческа, есенциална или инструментална и др. (Cvitković, 1997; Đorđević, 1998; Iveković, 2002).

Религията в изследователското поле в Р. Северна Македония и Черна гора. Няколко социологически теми

В анализа на известния македонски изследовател, и по-специално социолог на религията, Зоран Матевски изследванията на религията тук също са свързани със спецификата на самата македонска религиозна ситуация. Той я характеризира като процес на криза на секуларизацията,

ревитализация на религията на основата и на нейната политизация, на връзката ѝ с политическите елити. В общественото мнение православната църква се приема като национална, а ислямът се свързва с албанските партии. Под натиска на клерикалните елити и в резултат на широка публична дискусия в Р. Северна Македония се стига до съгласие относно принципите на организация на преподаването по религия в гражданските училища: въвеждане на избираем подход след пети клас – между конфесионален и неконфесионален предмет, озаглавен „Увод в изучаване на религията".

З. Матевски споделя идеята и на други автори – както източно-, така и западноевропейски, според които връзката на религията с етноса е не толкова ревитализация на религията *per se*, а проява на етноцентризъм, подчиняване на религията на целите на етническата идентификация. В този смисъл социологическите проучвания показват засилване ролята на религията като принадлежност, докато делът на убедените вярващи, характеризиращи се с дълбока лична вяра, е сравнително малък (Matevski, 2008, с. 52–54).

Тази теза се подкрепя и от анализа на македонската изследователка на религията Ружица Цацаноска, според която в конфликтната ситуация, характеризираща македонското общество доскоро, етничност и религиозност са били в пълна симбиоза. Така например социологическите проучвания показват, че 91% от православните се идентифицират като македонци, а 99,6% от албанците – като мюсюлмани (Cacanoska, 2008, с. 141). Тази етнорелигиозна сплав е допринесла за нарастване на религиозната идентификация на населението в периода на конфликта (2001) – от 65,13% преди конфликтната ситуация до 90% по време и след нея. Динамичната посткризисна ситуация се анализира задълбочено и се разглежда от редица автори и в оптимистична перспектива (Mojzes, 2002).

Впрочем въпросът за македонската национална идентичност и ролята на религията в нея е един от най-разискваните в хуманитаристиката на тази страна. На него беше посветена и голяма международна конференция през 2012 г. (Matevski, 2012; Simoska, 2012; Slaveski, 2012; Stoyanoski & Ananiev, 2012).

И в другата малка балканска страна, получила неотдавна своята независимост – Черна гора, изследванията на религията имат своето място, но не са така силно развити, както в Хърватска, Сърбия и Словения. Социологията на религията се изучава в няколко факултета на университета

в Никшич, както и в частния университет в столицата Подгорица и се радва на голям интерес сред студентите. Авторът на статията, посветена на изследванията на религията в Черна гора, пише, че по време на курсовете по социология на религията, преподавани в тези университети, залите са по-пълни, отколкото църквите. Списание „Sociološka luča“ („Социологическа светлина“) често включва в своите броеве статии на тази тема. Авторитетният черногорски социолог на религията Сърджан Вукадинович посочва, че обществото е предпочело да не въвежда в началния и средния образователен курс религиозен предмет, тъй като Черна гора е хетерогенна в религиозно отношение и въвеждането на конфесионални предмети би внесло затвореност и разделение между отделните религиозни общности. Обмисля се евентуално въвеждане на светски предмет – социология, история или културология на религията, тъй като би било опасно, според автора, висшето образование да стане арена за двубой на религиозния и секуларния възглед (Vukadinović, 2008, p. 62).

Популярните и важни за този регион проблеми на взаимовръзката между етноса и религията се разискват нашироко в граждански контекст в монографията на Слободан Вукичевич *Черна гора в прехода към хилядолетието (Crna gora na prelazu milenijuma)* (Vukićević, 2003).

Важната и за Черна гора тема за ролята на религията в конфликтни ситуации се разисква от М. Вукоманович в общобалкански и в общочовешки план, като някои повтарящи се мотиви се открояват и в други подобни анализи. Според него причините за религиозните конфликти не са теологични и метафизични, а социални, политически, икономически, културни. Опазване на религията от политизация и инструментализация, развитие на сътрудничеството с гражданското общество, в реализацията на което религиозните лидери са ключови играчи – това са някои от тезите и съветите, които известният изследовател на религията предлага за преодоляване на конфликтното наследство на Балканите и по света (Vukomanović, 2008a, с. 138) напълно в унисон с идеите и на други съвременни западни изследователи по въпроса (Mayer, 2002).

* * *

В заключение може да се каже, че на фона на сложните социално-политически и етнокултурни отношения, които характеризират повечето от страните, получили самостоятелност след разпадането на

бивша Югославия, развитието и укрепването на научното изследване на религията, което внасяше и внася разум и рационална дистанция в това своеобразно културно „минно поле" както по време на войната, така и днес, ще бъде от особена важност за устойчивото развитие на региона като цяло. Неслучайно авторитетни западни изследователи на религията оценяват високо съвременното развитие на религиознанието в Централна и Източна Европа. Известният британски автор Джеймс Бекфорд нарича това развитие „удивляващо" и „разцвет" (Beckford, 1990, с. 50), а авторитетният италиански изследовател Роберто Чиприани откроява в него авторски имена и национални изследователски традиции, сред които и представители на балканското изследователско пространство (Cipriani, 2014, с. 26).

БИБЛИОГРАФИЯ

Alibašić, A. (2008). Images of the Ottomans in history textbooks in Bosnia and Herzegovina. In C. Moe (Ed.), *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans* (pp. 39–71). CEIR; Kotor Network.

Beckford, J. (1990). The sociology of religion 1945–1989. *Social Compass*, *37*(1), 45–64. https://doi.org/10.1177/003776890037001005

Blagojević, M. (2005). *Religija i Crkva u transformacijama drustva*. Biblioteka Fronesis.

Blagojević, M. (2008). Serbian empirical sociology of religion (Critical research studies of religiousness from 1991–2007). In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 65–72). YSSSR.

Blagojević, M. (2013). Orthodox religiousness at the end of the first decade of the 21st century. In D. Đorđević (Ed.), *On religion in the Balkans* (pp. 73–82). YSSSR; Ivan Hadjyiski Institute.

Bogomilova, N. (2015). *Religion in a secular context: Balkan projections*. Paradigma.

Borowik, I. (Ed.). (1999). *Church-state relations in Central and Eastern Europe*. NOMOS.

Borowik, I., & Babiński, G. (Eds.). (1997). *New religious phenomena in Central and Eastern Europe*. NOMOS.

Bremer, T. (2003). The attitude of the Serbian Orthodox Church towards Europe. In J. Sutton & W. van den Bercken (Eds.), *Orthodox Christianity and contemporary Europe* (pp. 423–430). Peeters.

Cacanoska, R. (2008). The religion in Macedonian society. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 139–148). YSSSR.

Cipriani, R. (2014). New movements and trends in the sociology of religion: An overview. In A. Kovacs & J. Kox (Eds.), *New trends and recurring issues in the study of religion* (pp. 15–33). L'Harmattan France.

Cvitković, I. (1997). Nacija i konfesija u ratu (Na primjeru rata u BiH – 1991–1995). In *Etno-religijski odnosi na Balkanu* (pp. 45–56). YUNIR.

Cvitković, I., & Abazović, D. (2008). The development of sociology of religion in Bosnia and Herzegovina (1991–2007). In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 43–50). YSSSR.

Đorđević, D. (1998). Serbian Orthodox Church, the disintegration of Second Yugoslavia, and the war in Bosnia and Herzegovina. In P. Mojzes (Ed.), *Religion and war in Bosnia* (pp. 150–159). Scholars Press.

Đorđević, D. (2008a). Contribution of the Yugoslav society for the scientific study of religion to the development of Serbian sociology of religion. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 101–115). YSSSR.

Đorđević, D. (2008b). Introduction: On religion and sociology of religion in the Socialist Yugoslavia and former Yugoslav Republics. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 4–20). YSSSR.

Duvnjak, N. (1999). Religious freedom in contemporary Croatia. In I. Borowik (Ed.), *Church-state relations in Central and Eastern Europe* (pp. 332–345). NOMOS.

Flere, S., & Lavrič, M. (2008). The development of sociology of religion in Slovenia since 1991. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 21–26). YSSSR.

Gavrilović, D. (2008). Comparative analysis of topics in sociology of religion in the period 1991–2007 in former Yugoslavia. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 125–129). YSSSR.

Gumucio, C. (2002). Les nouvelles formes de religion dans la société globalisée: Un défi à l'interprétation sociologique. *Social Compass*, *49*(2), 167–186. https://doi.org/10.1177/0037768602049002003

Gumucio, P. (2004). La sociologie des religions à l'horizon 2050: Un point de vue latino-américain. *Social Compass*, *51*(1), 59–72. https://doi.org/10.1177/0037768604040790

Ilić, A. (2005). Odnos religije i društva u današnjoj Srbiji. *Religija i tolerancija*, *2005*(3), 47–78.

Iveković, I. (2002). Nationalism and the political use and abuse of religion: The politicization of Orthodoxy, Catholicism and Islam in Yugoslav successor states. *Social Compass*, *49*(4), 523–536. https://doi.org/10.1177/0037768602049004004

Jerolimov, D. (2008). Religious distance in Croatia. In C. Moe (Ed.), *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans* (pp. 201–217). CEIR; Kotor Network.

Kodelja, Z. (2004). Slovenia. In Z. Kodelja & T. Bassler, *Religion and schooling in open society* (pp. 54–58). Open Society Institute.

Krneta, D. (2005). Veronauka u školi u Republici Srpskoi – između apologetike i osporavanja. *Religija i Tolerancija*, *2005*(3), 7–22.

Krneta, D., & Popov-Momčinović, Z. (2007). *Religijska tolerancija u Bosni i Hercegovini*. Nezavisni Univerzitet Banja Luka.

Kuburić, Z. (1999). *Vera i sloboga*. YUNIR.

Kuburić, Z. (2008). Contribution of the magazine *Religion and Tolerance* to the development of the Serbian sociology of religion. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 115–124). YSSSR.

Kuburić, Z., & Borović, M. (2009). Revitalization of religion in the Balkans. In D. Gavrilović (Ed.), *Revitalization of religion: Theoretical and comparative approaches* (pp. 45–56). YSSSR.

Kuburić, Z., & Sremac, S. (Eds.). (2009). *Konverzija i kontekst: Teorijski, metodološki i practični pristupi religijskoi konverziji*. CEIR.

Luckmann, T. (2003). Transformations of religion and morality in modern Europe. *Social Compass*, *50*(3), 275–285. https://doi.org/10.1177/00377686030503002

Marinović, A. (2008). Images of the religious other in religious instruction textbooks in Croatia. In C. Moe (Ed.), *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans* (pp. 75–95). CEIR; Kotor Network.

Matevski, Z. (2008). The challenges of sociology of religion in Macedonia after 1991. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 51–56). YSSSR.

Matevski, Z. (2012). National and religious identity in R. Macedonia in a Global Age. In *Identity in the era of globalization and Europeanization* (pp. 323–329). SS. Cyril and Methodius University – Skopje; ISPJR, Institute of Sociology.

Matić, Z., & Blagojević, M. (Eds.). (2017). *Religion in contemporary society*. Institute of Social Sciences.

Mayer, J. (2002). De la violence à la religion: Aller-retour. *Social Compass*, *49*(2), 203–212. https://doi.org/10.1177/0037768602049002005

Milošević, A., Kindjić, Z., & Perović, D. (Eds.). (2016). *Faith and reason*. FOREL; Dosije Studio.

Mojzes, P. (2002). From crisis to post-crisis in Macedonia. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, *24*(4), Article 4. https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol22/iss4/4/

Nesti, A., De Marco, P., & Iacopozzi, A. (1997). *Il tempo a il sacro nelle societa post-industriali*. FrancoAngeli.

Nikolić, Z. (1997). Religioznost u pravoslavnim područjima. In *Etno-religijski odnosi na Balkanu* (pp. 164–177). YUNIR.

Ott, M. (Ed.). (2007). *The future of religion: Toward reconciled society*. Brill. https://doi.org/10.1163/ej.9789004160149.i-496

Ott, M. (Ed.). (2014). *The dialectics of the religious and the secular: Studies on the future of religion*. Brill. https://doi.org/10.1163/9789004263147

Pollack, D., Borowik, I., & Jagodzinski, W. (Eds.). (1998). *Religioser Wandel in den postkommunistischen Landern Ost-und Mitteleuropas*. Ergon Verlag.

Radić, R. (1998). Serbian Orthodox Church and the war in Bosnia and Herzegovina. In P. Mojzes (Ed.), *Religion and war in Bosnia* (pp. 160–182). The American Academy of Religion.

Reimer, J. (Ed.). (1992). *The influence of the Frankfurt School on contemporary theology: Critical theory on the future of religion: Dubrovnik Papers in Honour of Rudolf Siebert*. Edwin Mellen Press.

Siebert, R. (2007). Memories of friends in my life with the Inter-University Center. In B. Dragicevic & Ø. Øyen (Eds.), *Fragments of memories in life and work at Inter-University Center Dubrovnik 1971–2007* (pp. 121–131). IUC.

Siebert, R., & Ott, M. (2016). *Future of religion: Creator, Exodus, Son of Man and Kingdom*. WMU; Sanbun Publishers.

Simoska, E. (2012). Cultural and ethnic identities in Macedonia. In *Identity in the era of globalization and Europeanization* (pp. 431–440). SS. Cyril and Methodius University – Skopje; ISPJR, Institute of Sociology.

Slaveski, S. (2012). "Europeanization" of the Macedonian National Identity. In *Identity in the era of globalization and Europeanization* (pp. 189–196). SS. Cyril and Methodius University – Skopje; ISPJR, Institute of Sociology.

Smajić, A. (2008). Images of religious others in religious education textbooks for primary schools in Bosnia-Herzegovina. In C. Moe (Ed.), *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans* (pp. 97–122). CEIR; Kotor Network.

Smrke, M. (1999). Trust in the church and clergy in Slovenia during the 1990's. In I. Borowik (Ed.), *Church-state relations in Central and Eastern Europe* (pp. 321–331). NOMOS.

Sosnowska, D., & Drzewiecka, E. (Eds.). (2018). *The experience of faith in Slavic cultures and literatures in the context of postsecular thought*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. https://doi.org/10.31338/uw.9788323537175

Stoyanoski, S., & Ananiev, J. (2012). Towards a European identity: The role of the national historiografies in the creation of Balkan myths. In *Identity in the era of globalization and Europeanization* (pp. 177–188). SS. Cyril and Methodius University – Skopje; ISPJR, Institute of Sociology.

Szwat-Gyłybowa, G., Gil, D., & Miodyński, L. (Eds.). (2018). *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach XVIII–XXI wiek: Vol. 1. Oświecenie, religia, racjonalizm*. Instytut Slawistyki PAN. http://www.ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/588

Versteeg, P., & Roeland, J. (2011). Contemporary spirituality and the making of religious experience: Studying the social in the individualized religiosity. *Field Work in Religion*, *6*(2), 120–133.

Vrcan, S. (1995). Per l'interpretazione della crisi nella ex-Iugoslavia. In A. Nesti, P. Antes, & P. de Marco (Eds.), *European identity and religious diversities in the contemporary changes* (pp. 201–231). Angelo Pontecorboli Editore.

Vukadinović, S. (2008). Sociology of religion in the Montenegrin Academic Circle 1991 – 2007. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 57–64). YSSSR.

Vukićević, S. (2003). *Crna gora na prelazu milenijuma*. Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore.

Vukoičić, J. (2012). Religion and national identity of Serbs in the Republic of Srpska and Bosnia & Herzegovina. *Religija i tolerancija*, *10*(18), 215–234.

Vukomanović, M. (2008a). How to understand and study religious diversity today (Several theses)? In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 131–139). YSSSR.

Vukomanović, M. (2008b). Images of the Ottomans and Islam in Serbian textbooks. In C. Moe (Ed.), *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans* (pp. 17–38). CEIR; Kotor Network.

Zrinščak, S. (1999). Church and state in new social circumstances: The Croatian story. In I. Borowik (Ed.), *Church-state relations in Central and Eastern Europe* (pp. 119–135). NOMOS.

Zrinščak, S. (2008). Sociology of religion in Croatia 1991–2007. In D. Đorđević (Ed.), *The sociology of religion in the former Yugoslav Republics* (pp. 27–42). YSSSR.

Zrinščak, S. (2013). Sociology of religion in Croatia 1991–1997. In D. Đorđević (Ed.), *On religion in the Balkans* (pp. 159–175). YSSR; Ivan Hadjyiski Institute.

Religia w polu teoretycznym współczesnych badaczy bałkańskich (w kontekście rozpadu byłej Jugosławii)

Celem artykułu jest opis i analiza głównych tematów i trendów we współczesnej nauce o religii na Bałkanach. Autorka skupia się na współczesnej socjologii religii w krajach byłej Jugosławii (Chorwacji, Słowenii, Serbii, Macedonii Północnej, Czarnogórze, Bośni i Hercegowinie) i wskazuje na różne podejścia teoretyczne, jakie stosowane są do zrozumienia dynamicznych procesów, którym podlega obecnie sytuacja wyznaniowa. Tematy i dyskusje na różnych sesjach seminaryjnych, konferencjach i warsztatach są tu interpretowane jako teoretyczna refleksja nad religią oraz jako wyraz etycznego podejścia do procesów intelektualnych i kulturowych towarzyszącym zmianom społecznym, wojnie w byłej Jugosławii i transformacjom postkomunistycznym na przełomie XX i XXI wieku. W artykule przedstawione zostały istotne publikacje i formy organizacyjne. Opisana została współpraca bałkańskich uczonych i formy stosunków międzynarodowych, jakie rozwinęły się na tym obszarze w ramach studiów religijnych.

Słowa kluczowe: nauka o religii, główne tematy i podejścia, socjologia religii, kraje byłej Jugosławii, współpraca międzynarodowa

Religion Within the Theoretical Field of Contemporary Balkan Scholars (In the Context of the Collapse of the Former Yugoslavia)

This study aims to describe and analyse the main topics and trends in the study of religion in contemporary Balkan countries. It pays special attention to the contemporary sociology of religion in the former Yugoslavian countries: Croatia, Slovenia, Serbia, North Macedonia, Montenegro, and Bosnia and Herzegovina. Various theoretical approaches are presented that are used in order to understand the dynamic processes that have developed in the contemporary religious situation. The topics and discussions at various seminar sessions, conferences, and workshops are analyzed as theoretical reflection on religion and as an ethical attitude towards intellectual and cultural developments and processes accompanying social change, the war in former Yugoslavia, and the post-communist transformations in the end of 20th and the beginning of 21st century. The relevant publications and organizational forms are outlined. The mutual collaboration among Balkan scholars and the forms of international relations developed in the Balkans within the framework of religious studies are described.

Keywords: study of religion, main topics and approaches, sociology of religion, former Yugoslavian countries, international collaboration

Notka o autorce

Nonka Bogomiłowa (Нонка Богомилова) (nonka_bogomilova@mail.bg) – doktor habilitowana, profesor w Instytucie Filozofii i Socjologii Bułgarskiej Akademii Nauk, redaktor naczelna czasopisma „Философски алтернативи" (2004–2012). Autorka wielu książek, w tym: *Religion, Law and Politics in the Balkans in the End of the 20th Century and the Beginning of the 21st Century* (2005, wydanie bułgarsko-angielskie), *Религиозното разнообразие в културата на съвременна Европа: дебати, феноменология, социално-антропологичен профил* (2010), *Религията и човешката същност: класически идеи* (2010), *Religion in a Secular Context: Balkan Projections* (2015); *„Национализирането" на религията: съвременни дебати и практики* (2015), *Религията днес: между Theos и Anthropos* (2018). Zainteresowania naukowe: antropologia filozoficzna, filozofia i socjologia religii, religie na Bałkanach i w Europie.

Nonka Bogomilova (nonka_bogomilova@mail.bg) – D. Sc., Professor at the Institute for Philosophy and Sociology of the Bulgarian Academy of Sciences; Editor-in-Chief of the academic journal *Философски алтернативи* (Philosophical Alternatives, 2004–2012). Author of many books, including *Religion, Law and Politics in the Balkans at the End of the 20th Century and the Beginning of the 21st Century* (2005, in Bulgarian and English), *Религиозното разнообразие в културата на съвременна Европа: дебати, феноменология, социално- антропологичен профил* [Religious Diversity in the Contemporary European Culture (Debates, Phenomenology, Social-Anthropological Dimensions), 2010]; *Религията и човешката същност: класически идеи* [Religion and Human Essence: Classical Ideas, 2010]; *Religion in a Secular Context: Balkan Projections* (2015); *"Национализирането" на религията: съвременни дебати и практики* ["Nationalization" of Religion: Contemporary Debates and Practices, 2015]; *Религията днес: между Theos и Anthropos* [Religion Today: Between Theos and Anthropos, 2018]. Research interests: philosophical anthropology, philosophy and sociology of religion, religions in the Balkans and in Europe.

Publication History: Received: 2019-10-05; Accepted: 2020-01-10; Published: 2020-12-31